

УСТАНАК КАО ОПСТАНАК У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ – ПОВОДОМ СТОГОДИШЊИЦЕ ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА 1917 – 2017.

Сажетак: Искушења српског идентитета током ратних година „Великог рата“ имала су карактер одсудне народне борбе за национални и демографски опстанак. Војне активности током 1914. и 1915. сведочиле су о недвосмисленом друштвеном консензусу становништва Краљевине Србије за очување своје државе у наметнутом одбрамбеном рату. Услед неповољног развоја војно-политичких прилика, Србија је током 1916. била окупирана. Постојале су две окупационе зоне: Аустро-Угарска и Бугарска. Сведочанства о животу под окупацијом, иако су била предмет можда и недовољног историографског интересовања, била су бројна и, због свог карактера, упозоравајућа. Бугарска окупација, следећи инстинкт своје националне идеје, емотивно усредсређен на осветољубивост према Србима дословно је за циљ имала националну дезинтеграцију и асимилацију Срба. Неприхватљиво ондарођавање кулминирало је са покушајем мобилизације младића који су требали да буду послани у борбу против својих сународника на Солунском фронту. Овакав однос условио је масовно придруживање становништва, које се нашло у безизлазној ситуацији комитским четама које су пружале одређен вид отпора окупацији. Ови догађаји изазвали су фебруара 1917. године устанак становништва југозападне Србије познат под називом Топлички устанак - једини облик отпора те врсте у окупираној Европи. Окупационе власти су морале да ангажују значајне војне снаге како би овај устанак угушиле. Коста Војиновић Косовац и Коста Пећанац били су најзначајнији лидери ове борбе али уједно и представници два супротна приступа начину организовања и вођења устанка. Услед надмоћности непријатеља устанак је угушен, а потом је уследила одмазда бугарског фрустрираног национализма.

Кључне речи: опстанак, идентитет, устанак, нада, одмазда

Мантра деструктивности

Савремена геополитичка истраживања ових простора, дубоко укореењена на историографским достигнућима у вези са модерном српском историјом

* milnik.markovic@gmail.com

изражавају утисак о многобројним покушајима деструкције српског националног идентитета доводећи у питање и његов биолошки опстанак. Ово становиште у одређеним историографским круговима данашње Европе може да наиђе на критичке опаске да је њена диспозиција устоличена у емотивном експозеу националних, како успеха тако и неуспеха и да је њен карактер дубоко сугестиван¹ у намери да очува еуфоричност и страственост државотворне идеје. Ипак, контекст историјских догађаја о великом броју острашћених насртаја конфликтног типа на српски културни идентитет уопште сведочи, често о необичајној трагедији изазваној једино постојањем и потребом да се опстане. Необичност српске прошлости можда и није атрактивна слика понуде традиционалне српске гостољубивости о којој и Рајс сведочи², ипак сегмент њене трагичности је јединствена последица „кратког двадесетог века“ у коме су многе државе и народи пребројавали нерпимерене губитке, али је страдалништво Срба било беспримерно и несведено само на војничке губитке³. Можда је зато и у потреби нарастајућег ревизионизма, тек покретачки утемељеног на достигнућа историографских истраживања, које касније спекулативно злоупотребљава, српска жртва аргумент који може многе констатације да оспори и зато се маргинализује до заборава коме претходи сумња у истинитост.

И на овај начин се испољава често негована флоскула о Балкану као простору сумњивих цивилизацијских вредности чије је постојање на маргинама културне Европе, и као такво оно је највише могуће достигнуће које упорно сами народи Балкана себи оспоравају (Тодорова, 2006). Европска слика о непревазиђености међусобних балканских националистичких егоизама није бремене захуктале модернизације континента које зато трпи, већ рефлексија егоизама некадашњих еуфоричара, а сада модернизатора европске цивилизације. Друштвена слика Балкана је слика и прилика, одраз у огледалу европских друштвених идеја од којих је немогуће одступити у безбрижност наводног успеха услед сопствене победе над острашћеним иступима. Заправо сопствена победа над наводном острашћеношћу није, у остатку Европе реална и постојећа уколико је Балкан заробљеник острашћености. Становиште да је овај простор полигон на којем се одржава мимикрија некадашњег националног егоизма Европе са намером да буде егземплар видљиве претње обнове, уколико се не поштује етаблирана либерална вредност - има за последицу кризу идентитета и међусобних односа балканских народа. Отуд је и могућа идеја да је конфликт сталан, а стабилност привид иза којег стоји предах. Овај дискуср лако проналази упориште у бројним сукобима чији је екстравагантни израз патолошка мржња и уприличено му насиље. „Андрићевски речено: највећи део балканских заједница народа већ вековима је огрезао у тзв. Онтологији силе, мењају-

¹ „И Димићево ређање и набрајање екстремних ситуација, односно његова трауматична нарација, има без сумње, много веза с прошлостју...а само мало с историјом.“ Зундхаузен З. (2007) Историја Србије од 19. до 21. века, Клио, Београд, стр. 23.

² „Ваш народ је гостољубив...Ваш народ зна за самилост...“ Рајс А. (2014) Чујте Срби ! Чувајте се себе...Пи-Прес, Пирот, стр. 12,13.

³ „Србија и Румунија су, стицајем околност, претрпеле далеко највеће војне губитке.“ Хобсбаум Е. (2002) Доба екстрема, Историја кратког двадесетог века 1914-1991, Дерета, Београд, стр. 27.

ћи временом само положај у том ланцу чињења или трпљења насиља. Бојимо се да је тлачитељска пракса већ дубоко интериоризована и социјализована у колективно биће ових народа и да јој ји актуелне геополитичке околности погодују да искаже сву своју еруптивност и деструктивност.“ (Деспотовић, 2015: 96) Позорница ове ерупције деструктивности, према Србима био је Први светски рат и прилика државне одмазде над становништвом током окупације Србије од 1916 – 1918.

Национална идеја у вртлогу рата

Српска национална идеја настајала је у специфичним условима демографске дисперзије српског становништа и пред „Велики рат“ била је полицентрична (Радојевић, Димић, 2014). Српски корпус је егзистирао у самосталној Краљевини Србији, у Отоманском и Аустро-Угарском царству. Интелектуална елита, пре свих она политички експонирана, јединствено је тежила самосталној држави и доктрини афирмисане националне идеје у њој. Међутим, њена експресија је, у много чему зависила од геополитичких околности у којима је настајала. Неоспорни замајац били су јој војно-политички наступи Краљевине Србије на остварењу националне идеје. Балкански ратови сведочили су о успеху који је мало ко и од великих сила-савезника, изузев Русије, очекивао ослањајући се на стереотип становишта и предрасуда који су постојали о Србији и Србима као народу. „Постојало је дубоко усађено неповерење према Краљевини Србији и њеној династији, настало након убиства последњих Обреновића 1903. године.“ (Живојиновић, 2011: 319)

Реализовањем принципа „Балкан балканским народима“ демонстрирано је војно-политичко јединство које је од балканских народа, оптерећених међусобним супротстављеним ставовима мало ко очекивао. Овај тренутак јединства крунисан је успехом трајног пораза Отоманског царства на овим просторима. С обзиром на то колики је терет овог сукоба, у односу на балканске савезнике поднела Србија растао је респект према њој. Стварање српског друштва на демократским и националним основама није промакло ни ондашњим интелектуалним ауторитетима који су имали снажан утицај на упознавање европске јавности са српским ставом и током „Великог рата“. „Било би тешко наћи бољу дефиницију националности него што је дају Срби. Заједнички језик, заједничка култура, и заједнички обичаји: ово су спољашњи и видљиви знаци који чине да је народ свестан своје заједничке расе, другим речима националности.“⁴ Био је ово признати отклон од постојећег палимпсета националне идеје о „заветној нацији“ (Ковић, 2015) и добро усмерен искорак у остварењу националних интереса. Ипак, сталожена и прибрана раздраганост успехом била је краткотрајног даха. Малобројни су били они који су остварење националне идеје доживљавали као процес који захтева време и опозитан је

⁴ „It would be difficult to find a better definition of nationality than that given by the Serb speaker. A common language, a common culture, and common customs : these are the outward and visible signs which make a people conscious of its common race, which make it, in other words, a nationality.“ Seton-Watson R. (1915), *War and Democracy*, London, str. 115.

идеји „hunc et nunc“. Нестрпљивост, поткрепљена еуфоријом услед успеха надвила је емоцију над расуђивањем. (Јовановић, 2009) Егоизам интереса, након елиминисања заједничког непријатеља направио је бројне пукотине у концепту јединствене политике и утицао на његов дефинитивн слом.

Фобије су почетком 1914. постале снажан политички аргумент у националној еманципацији држава. Нажалост била је то инерција неповерења која се спојила са поприштима интересног сусрета великих сила на Балкану. „Са интерпретацијом крајњих граница и националних аспирација, обележила је у захтевима влада и јавнога мњења сфере, које су се судариле и гушиле сваки основ за солидаран рад, међу малим народима на Балкану. Створене пукотине шовинистичким политикама, пуштале су олако и без икаквих тешкоћа, улазак страних утицаја на Балкан. Нигде није било умерености, ни правилних погледа, ни на садашње, ни на будуће проблеме.“ (Стојановић, 2012: 21) Безобзирни империјализам сручио се и на Србију у тоталитарности своје намере. Краљевина Србија постала је ратно поприште. Није постојало разграничење између фронта и позадине. Србин је био непријатељ, без обзира на пол и узраст. Војска Краљевина Србије и народ уз њу, су током 1914. и 1915. успевали, да упркос бројним проблемима и страдању, и суочени са неприхватљивим неразумевањем савезника, одоле. Велики губици током ратних операција, додатно стимулисани подлеглима услед епидемије пегавог тифуса, у сељачкој средини оскудице и немаштине утицали су и на инатцијски пркос који је пре покушавао да сакрије очигледну рањивост, него да улије нову наду. Повлачење војске, краља и владе и окупација Србије 1916. био је врхунац наметнутог културолошког суноврата једног народа. Ипак, то није био подстицај за дефетизам већ за примену тактике исчекивања при чему је примарни циљ био биолошки опстанак. Окупациона политика, својим захватом недостојности и бестијалности онемогућила је утрнуло српског националног патриотизма. Намером да га искорени, окупација је рађала у њему пркос безизлаза и наводила га на отпор као једини вид биолошког опстанка. Осисонст тренутно надмоћнијег у историјској традицији ових простора није непознаница, а ова времена била су пример њеног невероватног интензитета.

У Аустро-Угарској монархији и Бугарској дошло је до стимулисане манифестације србофобије, а „нејасна, прожимајућа мржња“ (Арент, 1999 :375) постала је водиља поступака националних и државних политика. „Општу дезинтеграцију политичког живота можда ништа боље не илуструје од ове нејасне, прожимајуће мржње према свему и према свакоме...Сада су сви били против свих, а највише против свог најближег суседа...“ (Арент, 1999 :375) Србија је била подељена у две окупационе зоне: Аустроугарску и Бугарску – која је износила две трећине државне територије Краљевине Србије. Обе државе, ослоњене на сопствено пређашње националистичко искуство, биле су мотивисане у разради своје антисрпске националне политике. У овом несвакидашњем nihilizmu⁵ предначила је ипак Бугарска чији су окупациони политички поте-

⁵ “Стварност Србије у 1915. години представљала је драму, боље рећи трагедију...” Стојанчевић В. (2016) Србија и српски народ у рату и окупацији 1914-1918. године, Гутенбергова галаксија, Обреновац, стр. 41.

зи често бивали и пример за којим се трагало код Аустријанаца. Толико далеко је Бугарска окупациона политика ишла да је негирала и постојање Црвеног крста Србије који јој се у пар наврата обратио. „Господо, ми смо примили из Женеви писмо са заглављем српског Црвеног крста датирано 31. марта, у коме нам се траже потпуне листе српских заробљеника и интернираних грађана у Бугарској као и детаљи о пошиљкама или кореспонденцији грађана некадашње Србије. Ми бисмо вам били веома благодарни ако бисте хтели да обавестите ту господу која се потписује за српски Црвени крст, да ми са њима не можемо општити нити им давати информације о становништву бивше Србије, које је постало бугарско, и које се сад третира по бугарским законима.“ (Перовић, 1959: 27)

Устанак као излаз

Бестијалност окупације огледала се и у економској експлоатацији Краљевине Србије недостојних размера. „Чим је окупатор ушао у земљу, сместа је укинуо све земљорадничке задруге...Пољопривредне станице, Воћне и Виноградарске, а њихову имовину, која је износила на стотине милијуна у злату, просто је опљачкао и остави их без игде ичега. Приватним је лицима опљачкао њихову приватну имовину: вршалице, плугове, тријере и ветрењаче, справе које у једној земљорадничкој земљи представљају вредност преко милијарде златних динара. Потом су покупљени сви судови од бакра и месинга, којих је у нашем народу било огромна количина...подизањем стоке народ је остављен без сточног гноја те није имао чиме њиве гнојити...“ (Лапчевић, 1923: 17) Економско исцрпљивање имало је за последицу хроничну глад, неисхрањеност деце и са тим у вези повећање морталитета. Срби су сматрани становништвом без држављанства, са разлогом како би им било онемогућено позивање на међународно ратно право и на морална начела да се са њима поступа као са грађанима покорене земље, чији суверенитет и даље постоји. У окупационом простору се управљало путем уредби, а ниједна државна установа Краљевине Србије није била задржана. За овакву политику било је потребно да се онемогући реаговање српске интелигенције и зато су, нарочиту током одмазде били на удару државни службеници, официри, просветни и здравствени радници као и свештенство. Одмазде су имале терористички карактер, а живот је био безвредан и могао је да зависи од корупције конкретног војника или официра. „Лична слобода сваког српског грађанина, као и његов живот, зависе потпуно и искључиво од добре воље сваког полицијског агента, сваког бугарског агента...У области окупираној од стране Бугара најелементарнија јавна безбедност није загаранована. Бугарске власти се служе, увек под претњом смртне казне, глобама и контрибуцијама...Безбројне разбојничке банде, толерисане од старе власти, које пљачкају и убијају све и свакога, шетају се по целој области.“ (Меморандум, 1950 :303) За Бугаре окупирана област Србије била је „Поморавије“ или „Западните покраини“, односно део Бугарске државе у којој се примењивао ратни закон кроз самовољу службеника војне управе у Нишу. На челу

ове војне управе био је генерал Александар Протогеров који је становништво држао у сталном страху од неизвесности дозволом да по Србији крстаре комитске чете милитантног крила организације ВМРО-а.⁶ Бугари су желели да Србија и Срби нестану, а ово буде њена територија како историјска националистичка перцепција то и потврђује. Уколико је цена тог подухвата требала да буде нестанак неприлагођеног становништва, Бугарска је била спремна да је спроведе и територију учини „бугарском пустињом“ (Митровић, 1984: 378) Процес бугаризације спроводио се „огњем и мачем“ (Митровић, 1984: 379), а његова културолошка консеквенца била је асимилација и народног предања. Тако се у марту 1916. појавила књига о Краљевићу Марку као бугарском јунаку, а „највећи тадашњи бугарски песник Иван Вазов певао је о Хајдук Вељку као о сину бугарске домовине.“ (Стојанчевић, 2016: 56)

Пароксизам бугарске националистичке еуфорије⁷ испољио се опседнуто и фрустрирано у облику бројних ломача на којима су спаљиване књиге српских писаца у намери да се сатре идентитет, тако наговештавајући нека нова тешка времена необуздане острашћености. „Насилна асимилација, или бугаризација српског становништва протекла се на све манифестације народног живота. У томе се ишло тако далеко да су се ...наметала бугарска имена, брисала карактеристична српска презимена, замењивале говорне форме српског језика бугарским граматичким и лексичким нормама. Покушало се са увођењем бугарских школа не само по градовима већ и по неким селима.“⁸ И Српска православна црква трпела је бугаризацију од стране егзархијске бугарске црквене организације...“ (Стојанчевић, 2016: 56) Овај „казнени поход“ окупатора настављен је и почетком 1917. као „непрекидни рат против мирног становништва.“ (Стојанчевић, 2016: 65) Несносно стање окупационе политике⁹ достигло је врхунац цинизма објавом регрутације и мобилизације која је морала да се спроведе у области реке Топлице и Јабланице. „Сви софиски листови објавили су распоред регрутације – тако *Народно право* и *Мир* објављују да ће се регрутација у Нишу обавити 14. Фебруара 1917, у Јабланичком срезу 7 јануара, а у Топлици 20 до 27 фебруара.“ (Перовић, 1959: 56) Српска влада у егзилу трудила се да

⁶ „През тази година се навършаат 70 години от кончината на един от найотдадените радетели на Националният идеал за единението на българския народ в една държава – Войводата Тане Николов. Човек на честта! Непримириим към неправдите! Защитник на истината!“ Крумов К, Иван Сапунджиев И. (2017) Бойният път на войводата Тане Николов, Операция за прочистването на района на поморавието от разбойници и четници през 1917 г; Државна Агенција Архиви, Военноисторическа Комисија, Народно читалище „Зора-Кјустендил 2003“; Кјустендил, Блгарија, стр. 3.

⁷ „Због тога су били толико горди, да просто нису могли сами себи да се надиве.“ Дерок Ј. (1940) Топлички устанак и оружани отпор у окупираној Србији 1916 – 1918, стр. 12.

⁸ „During the Bulgarian occupation of the south of Serbia in 1915 –1918, Serbians had been subjected to severe cultural and physical oppression: Serbian schools, churches, and cultural institutions were shut down, use of Serbian language was curtailed, Serbian men interned (an anti-guerrilla measure). During the war years, IMRO identified completely with the Bulgarian cause.“ Newman J. (2015) Yugoslavia in the Shadow of War, Veterans and the Limits of State Building, 1903– 1945, Cambridge university press, str. 95.

⁹ „Вређања, злостављања, силовања, пљачке, интриге и убиства све су се чешће дешавали.“; Дерок Ј. (1940) Топлички устанак и оружани отпор у окупираној Србији 1916 – 1918, стр. 12.

помно и пажљиво прати ситуацију у земљи, али многи догађаји ће бити касније познати. „У јануару 1917. било је наређено од војне власт да се изврши попис мушког становништва свог од 14 па до 50 година, ова наредба за народ је била јасна, да Бугари намеравају све што је способно да узму у војску.“ (Младеновић, 2007: 34) Правилно је проценила ситуацију окупационог нихилизма и могуће реакције становништва у вези са њом. Постојећи комитски покрет у окупираној Србији, разуђен по читавој територији земље био је истовремено и реакција на неприхватљиву ситуацију и могући генератор ширег и организованијег отпора. Отуд је Влада одлучила да у Србију пошаље, на његову иницијативу Косту Миловановића – Пећанца (1879 -1944.) (Павловић, Младеновић, 2003), резервног поручника који је пореклом био из Куршумлије. Он је добио задатак да „ у пределу Топлице и Јужне Мораве пронађе тамошње обвезнике, да им саопшти наш скори долазак и да их организује за четничку акцију.“ (Перовић, 1959: 61) О овој акцији врховна команда није обавестила владу.

Народна скупштина је о овим активностима била обавештена тек 1918. године и у вези са расветљавањем контекста догађаја формиран је Анкетни одбор Народне скупштине за извиђање узрока побуне у окрузима Топличком, Врањском, Нишком и другима. Конспиративни однос и подозрење које је из тога произишло између војног и политичког руководства имало је своју предисторију и није било пример угледног односа. Заправо међусобна дисхранија илустровала је и различите погледе у вези са државном и националном политиком. Пећанац је извршавао наређења и без обрзира на њихов тренутни политички статус, ризичан пут у Србију омеђен неизвесношћу био је последица тенденције креирања одговорне политике. Оптимизам који се појавио у вези са могућим продором српске војске Вардарско-Моравском долином био је поткрепљен уласком Румуније у рат 1916. и могућим успешним развојем војне ситуације.

Оптимизам је био беоцуг могућег развоја ситуације и у вези са тим Пећанцу је и било сугерисано да буде врло опрезан без додатног иритирања изузетно антисрпског становишта окупаторског режима. „Ни ви ни остали четници немате право дизања општег устанка и треба да увек будете свесни да једна таква озбиљна мера повлачи страховите казне за становништво и доводи га у претежак положај и недоумицу незнајући како да се определи нашта да се реши.“ (Перовић, 1959: 65) Коста Пећанац је, француским авионом 15. септембра 1916. Пребачен у близини села Механе код Куршумлије. Међу постојећим герилским односно комитским одредима доминирао је „Ибарско-копаонички комитски одред“ - онај који је предводио Коста Војиновић–Косовац (1891-1917.). Његов дневник је драгоцен заоставштина која сведочи о времену, његовом карактеру и људима са којима је сарађивао. Млад и енергичан Коста Војиновић је био харизматично привлачан и својом појавом, идејама о слободи и одлучношћу којом се том циљу посветио. „Човек млад, бујног темперамента, речит, бистар, окретан, брзих схватања и одлука, добар друг и пријатељ, он је био најомиљенији војводеда у целом Устанку.“ (Перовић, 1959: 87) Након првог сусрета Војиновића и Пећанца, октобра 1916. у месту Гргур, била је издата прокламација која је позивала народ на непослушност према окупатору и

храбрила на отпор против режима бугаризације. Пратећи белешке Војиновића у његовом дневнику можемо да приметимо како је он радио интензивно на формирању комитских јединица, док је са друге стране Пећанац био много опрезнији. Њихови наизглед различити напори били су обједињени у јединствену стратешку визију о начину реализовања отпора на састанку у селу Спанце 8. Новембра 1916. Порука о сагласју водећих личности покрета отпора имала је повољан одјек у народу. „Посел овог састанка покрет је обједињен и почео се ширити, постао боље организован и добио снажан полет.“ (Митровић, 1987: 187)

Уместо да покуша да ублажи незадовољство становништва, власт је, својим мерама однорађавања Срба управо подстицала раст уверења у народу да је једини излаз оружана борба. Неодржива ситуација наступила је 1. фебруара 1917. када је почео рад бугарске регрутне комисије у Топличком крају. Уследило је масовно бегство младих људи из урбаних места и села у планинска подручја. Планине Јастребац и Копаоник постале су „велике касарне“. (Дерок, 1940: 23) Тиме су бугарске окупационе власти спречиле даље продубљивање различитог погледа на интензитет и начин спровођења народног отпора и ставиле устаничке вође пред свршен чин неизбежног оружаног отпора. На збору одржаном 9. фебруара у Облићу у близини Лесковца окупиле су се герилске вође, које су донеле одлуку да се подигне устанак. На овом народном скупу изабране су устаничке војводе. Поред поменутих Косте Пећанца и Косте Војиновића, изгласани су Јован Радонић – командант Пиротског одреда, Тошко Влаховић – командант Краинског одреда, капетан Милинко Влаховић – командант Врањско-јабланичког одреда. (Влаховић, 1988) Милан Дечански је био упућен у сокобањски и алексиначки крај да шири устанак, а Тома Питулић и Новица Вељовић у област Ђуниса, Ражња, Рибара и северних падина Јастребца.

Формиран је Централни комитет којег су чиниле војводе и он је, наредног дана издао Наредбу којом се строго уређује однос устаничке војске према народу и тиме захтева потпуна дисциплина. О устаничким војним активностима из овог периода сведоче и извештаји бугарске војске. Тако је генерал Кутинчев писао о неприхватању регрутације од стране становништва и отпору који се развијао. „Обавештавам вас да је од две недеље наолам, откако су предузетет мере да се становништво мушко јави регрутним комисијама, забележена отворена активност комитских чета ...Та њихова активност састоји се у заробљавању поједних наших војника и стражара...отварању ватре на наше чиновнике и патроле...“ (Перовић, 1959: 111) Сукоби снажнијег интензитета избили су у околини Куршумлије где је дејствовао и Коста Војиновић. Његове борбене активности уливале су наду у успех и привлачиле мноштво народа. „13. фебруара 1917. око 10 часова пре подне заузета је Куршумлија.“ (Дерок, 1940: 30) Након овог помало и неочекивано успеха оствареног на таласу изузетне народне горчине, за Војиновића више није било повратка назад и он је путем наредбе затражио од народа подршку у борби. (Дерок, 1940: 31) Свеопшти народни устанак и потпуно тактичко изненађење које су доживеле бугарске окупационе трупе имале су за последицу ослобађање долине Топлице и

Јабланице и улазак 17. фебруара устаника у Прокупље. Ово је био најкрупнији војни успех који су остварили устаници заробивши преко 800 непријатељских војника. (Дерок, 1940: 39) Устанак се ширио стварајући слободну територију на простору Југозападне Србије. Потпуно изненађен аустријски окупатор се повукао до Крушевца, а бугарски до Ниша и Лесковца.¹⁰ Замах устанка имао је инерцију проширивања на целокупној територији државе, али је она изостала. Разлог ширег не расламсавања устанка налазио се у различитом приступу даљег развоја устанка, пре свих Косте Пећанца и Косте Војиновића. Бугарски гарнизон у Нишу, иако је био затечен и изложен паници услед непосредне близине устаника, осим појединих чарки није нападнут јер је процена Косте Пећанца била да се не треба изложити значајнијој пажњи непријатеља и подстицању његове приоритетне ангажованости у сламању устанка.

Одласком Косте Војиновића и Косте Пећанца у Куршумлију, односно на исток, без обзира које је оправдање у питању¹¹, стратешка иницијатива препуштена је окупатору. Фронт дужине преко 240 километара, овим нерационалним потезима који нису поштовали тактику герилског ратовања, препуштен је фронталној одбрани за коју нити је било довољно људства нити наоружања, нити финансијских средстава. Овиме је устанак упао у већ одавно уочену замку да, уколико се бори фронталним начином борбе као регуларне трупе, герилска, односно устаничка војска је осуђена на неуспех. У таквим околностима, неусаглашеност вођа доприносила је неповољном развоју ситуације, а она је очигледно постојала и кроз уочен карактер личности. Тако је анкетни одбор Народне скупштине констатовао антагонизам вођа устанка. „Најмаркантније фигуре и главни јунаци у Топличкој драми јесу Пећанац и Војиновић, два контрасна типа који су један другог искључивали, а не допуњавали. Пећанац практичан, хладан, повучен иикада не улази у отворену борбу... Војиновић... неустрашива, отворе, хоће да брани нападнуте и да заштити слабе. Био је одличан говорник, способан да сугерира масама.“ (Перовић, 1959: 183)

Задовољни учињеним, устаници су чекали и тиме су препустили иницијативу непријатељу. Бугари и Аустријанци имали су довољно времена и чисте комуникације да доведу појачања и пажљиво испланирају напад и одмазду. На чело интервентних трупа аустријских и бугарских био је поменути пуковник Протогеров. У гушењу устанка учествовале су једна бугарска и једна аустријска дивизија и два немачка пука. Однос снага био је 2,5:1 у корист ових трупа. Почетком марта, уследила је добро координирана офанзива које су, осим на појединим местима имала успеха. Додатну пометњу међу становништвом унеле су често опречна наређења лидера. Док је Пећанац говорио о повлачењу из

¹⁰ „Тако је, ето пред крај фебруара 1917, на југу Србије ослобођена пространа територија чије су границе на северу допирале до самог Крушевца и Александровца, на западу изашле целом дужином старе српско-турске границе, од Копаоника и планине Пилатовице па све до брда Китке и Големог Села обухватале цело ветерничко подручје и планину Кукавицу и слуштале се испод самог Лесковца на Мораву која се са истока граничили том слободном територијом негде скоро у висини Алексинца.“ Перовић М. (1959) Топлички устанак, Војно дело, Београд, стр. 173.

¹¹ Коста Пећанац је своју одлуку да оде у Куршумлију образложио намером преговора са Арнаутима, односно Албанцима.

борбеног додира и очување живота, Војиновић је инсистирао на борбеном отпору и личним примером је то и подстицао. Слабо наоружана устаничка војска била је потиснута, а слободна територија нестајала је услед притиска надмоћнијих. „Лоше наоружани, несрећни Срби нису могли да се одупру јединицама са најмодернијим ратним наоружањем.“ (Рајс, 2014: 351) До 13. марта окупационе трупе су заузеле Блаце, Прокупље и Лебане, нешто касније 17. марта била је заузета и Куршумлија. Велики број устаника тада се повукао на планинске масиве Копаоника и Радан планине, а војни пораз устанка уследио је 21. марта – када су се окупационе трупе које су дејствовале са севера спојиле са оним које су продирале са југа. Након тога уследила су теренска чишћења некоординисаних одреда при чему је најозбиљнији и најдужи отпор пружао Коста Војиновић.

Становништву је била послата порука да могу да се врате кућама, али је неповерење стварало бројне збегове и они су значајно успорили покретљивост јединица и учиниле их рањивим. Отуд, као и због недостатка хране је уследило наређење од стране устаника да се становништво врати кућама. „Збегови су били претрпани, хране је брзо нестало. Једини излаз је био да се нареди да се свет враћа својим кућама. То је и учињено.“ (Дерок, 1940: 70) Окупатор је формирао потерна одељења која су организовала уништавање разбијених група. Најдуже је отпор пружа и најпостојанији патриота Коста Војиновић који је, после вишемесечног прогона и покушаја да се одбровољи на предају¹², децембра 1917. био опокољен, и који је након пружања крајњег отпора, извршио самоубиство. То је, у значајној мери био завршетак устаничких активности, јер се Коста Пећанац, након похода према Босиљеграду, поново вратио у Топлицу, потом отишао на Косово где је, на скровитом месту и дочекао ослобођење.

Недоличност недела

Истовремено са прогоном преосталих герилских одреда, окупатор је вршио одмазду и над цивилним становништвом. Историографски је врло тешко утврдити размере разарања и број ликвидација које су почињене, али је несумњиво да је реч о бројним жртвама¹³. Нељудско обличје почињених злочина истраживала је и Међународна комисија, формирана након рата. Њен извештај

¹² Да Војиновић није сматрао поразом Срба чак и уколико би био ликвидиран види се из његовог патриотског одговора бугарском поручнику Генчову који му је понудио „поштenu предају“. „Српски народ робовао је 500 година, па је опет слободан постао, па још толико нека робује, ипак не може и не сме изгубити наду да ће ускоро бити слободан и докле год не постанемо слободни, дотле неће нестати људи који ће ићи по народу и опомињати га да је време да се сам ослободи, као што су наши стари радили, па све иако не буде Војиновића биће других.“ Перовић М. (1959) Топлички устанак, Војно дело, Београд, стр. 238.

¹³ „Негативне последице четничке акције су тешке: по подацима које су прикупиле среске власти од стране непријатеља побијено је 8767 особа, а попаљено 43484 зграда.“; Јован Дерок, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној Србији 1916 – 1918*, Београд 1940, стр. 114. „Међународна комисија која је испитивала ове злочине тврди да је само на југу Србије убијено 20000 лица.“; Перовић М. (1959) Топлички устанак, Војно дело, Београд, стр. 318.

као и сведочење Арчибалда Рајса били су записи о поражавајућој окрутности коју је окупатор спроводио. Тиранија разузданости погодила је породице и остављала је трајне последице, како по питању вере или невере у човека и поверења у односима два суседна народа. „У Житном Потоку су живу одрали мајку Петра Стаменковића. У селу Гргуру су ставили на ватру казан воде и у њега стрпали живота Аврама Тодоровића...У селу Свињишту две жене су све-зали за колац и живе запалили. У селу Петровцу Бугари су девојчици Ивана Петровића забијали под нокте запаљено иверје..У Доњој Бејашници Бугари су скинули голу Марику Нешовић, оборили је на земљу, пробили јој кроз уста зашињени колац и тако је приковали за земљу...Трудне жене су ударали бајо-нетима у стомак да се не роде ти српски кучићи...“¹⁴ Стицајем околности Сру-дулица је постала поприште бројних егзекуција оних који су наводно вођени у Бугарску у интернацију. Костурница о „недостижној интернацији“, откриве-на након рата сведочи о злочину. „Одмазда Аустро-Бугара-Немаца била је немилосрдна. Сви моји сведоци, како Срби, тако и већина Бугара, у потпунос-ти се слажу са овом оценом. Једногласни су такође у изјавама да су сви уста-ници који су избели масакре, као и недужни становници побуњених крајева послати у Малу Азију. Села су спаљена а земља је опустела, како кажу сведо-ци.“ (Рајс, 2014: 352) Не треба изоставити и нерпимерен однос преосталих српских комита према сународницима. Њихов бес услед тешке ситуације у којој су се налазили умео је да се прекомерно излије и на народ који је, у наме-ри да заштити своје укућане, избегавао сарадњу са њима.

Према закључку

Борбена дејства у Србији 1914-1918. године имала су карактер тотали-тарног сукоба. Окупациона политика острашћености је о томе у потпуности сведочила. Упркос постојању Хашке конвенције и обавезујућих међународних прописа о условима вођења рата и поступку са ратним заробљеницима и ци-вилним становништвом, упркос стандардима међународног црвеног крста, становништво Србије је третирано испод сваког нивоа цивилизацијских вред-ности и хуманости. Патолошка мржња и њено шизофрено испољавање кроз процес бугаризације утицао је на неодржив и безизалани положај становниш-тва и потребу биолошке самоодбране. Топлички устанак је сведочанство о отпору и о општеноародној ослободилачкој идеји, чији је циљ био обнављање самосталне државе. Герилске активности су прерасле у народни оружани по-крет и успех је био на помолу. Ипак унутрашње противуречности, међусобно неразумевање вођа устанка, локализовање замаха устаничке активности, недо-статак хране и муниције, прегурписавање и јачање непријатеља довели су до слома устанка. Након тога уследио је режим терорисања цивилног становниш-тва са циљем коначног уништења српског националног корпуса. Бројна злоде-

¹⁴ Извештај Међународне комисије, цитирано према Перовић М. (1959) Топлички устанак, Војно дело, Београд, стр. 323,324..

ла оставила су видног трага али нису угасили „поглед према Солуну“. Одатле је ускоро стигла и војска Краљевине Србије. Слобода је стигла, а жртве су се пребројавале. Србија их до данас пребројава, а цена слободе је непроцењива. Ово су тренуци за спокојност славе, а не славољубивост јер је народ бранио свој идентитет и у томе, упркос жртви истрајао. Топлички устанак, био је једини вид оружаног отпора у Европи која је била под окупацијом Централних сила. Он није био последица нереалног поноса и осећаја слободе, већ последица неприхватљиве екстремне и националистичке политике бугарског окупатора према народу који је имао границе свог националног достојанства и по цену неизвесне жртве. Подсећање на овај устанак је бекство од заборавља сопствене прошлости.

Литература:

1. Arent H. (1999) *Izvori totalitarizma, Feministička izdavačka kuća, Beograd.*
2. Vlahović M. (1988) *Braća Vlahovići 1917, Beograd.*
3. Derok J. (1940) *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној Србији 1916 – 1918, Beograd.*
4. Despotović Lj. (2015) *Geopolitika destrukcije, Kairos, Sremski Karlovci.*
5. *Dnevnik Koste Milovanovića Pećanca od 1916. do 1918. Godine, priredila Mladenović B. (1998), Istorijski institut, Beograd.*
6. Živojinović D. (2011) *Nadmeni saveznik i zanemareno srpstvo, Britansko-srpski odnosi (1875 – 1941.), Albatros plus, Beograd.*
7. Zundhauzen H. (2007) *Istorija Srbije od 19. do 21. veka, Klio, Beograd.*
8. Jovanović S. (2009) *Kulturni obrazac, Stubovi kulture.*
9. *Kazivanja o Topličkom ustanku, priredila Mladenović B. (1995), Novi Sad, Izdavačka delatnost M&N.*
10. Ković M. (2015) *Srbi 1903-1914, Istorija ideje, Klio, Beograd.*
11. Kostić R. (1987) *Топлички устанак 1917, Niš.*
12. Крумов К. Сапунџиев И. (2017) *Бойният път на войводата Тане Николов, Операция за прочиштането на района на поморавието от разбойници и четници през 1917 г; Државна Агенција Архиви, Военноисторическа Комисија, Народно читалище „Зора-Кјустендил 2003“; Кјустендил, Българија.*
13. Lapčević D. (1923) *Окупација, Beograd.*
14. Marjanović P. (2017) *Топлички устанак 1917 godine, Prokuplje.*
15. *Memorandum Srpske socijalističke partije o stanju u okupiranoj Srbiji (1950) Istorijski arhiv KPJ, III, Beograd.*
16. Mitrović A. (1984) *Srbija u Prvom svetskom ratu, Srpska književna zadruga, Beograd.*
17. Mitrović A. (1987) *Ustaničke borbe u Srbiji 1916-1918, Beograd.*
18. Mitrović A. (1993) *Топлички устанак – место у српској историји, Beograd.*
19. Mladenović B. (1996) *Žena u Topličkom ustanku 1917. godine, Beograd, Socijalna misao.*
20. Mladenović B. (1997) *Novi narativni izvori o Topličkom ustanku, Istorijski časopis 42-43 (1995-1996), str.311-317.*
21. Newman J. P. (2015) *Yugoslavia in the Shadow of War, Veterans and the Limits of State Building, 1903– 1945, Cambridge university press.*
22. Pavlović M. Mladenović B. (2003), *Kosta Milovinić Pećanac, Beograd.*

23. Perović M. (1959) Toplički ustanak, Vojno delo, Beograd.
24. Radojević M. Dimić Lj (2014) Srbija u Prvom svetskom ratu 1914 -1918, Srpska književna zadruga, Beograd.
25. Rajs A. (2014) Čujte Srbi ! Čuvajte se sebe...Pi-Pres, Pirot.
26. Rajs A. (2014) Ratni izveštaji iz Srbije i sa Solunskog fronta, neobjavljeni tekstovi na srpskom jeziku, Geopolitika, Beograd.
27. Stojanović K. (2012) Slom i vaskrs Srbije, Radio televizija Srbije, Beograd.
28. Stojančević V. (2016) Srbija i srpski narod u ratu i okupaciji 1914-1918. godine, Gutenbergova galaksija, Obrenovac.
29. Seton-Watson R. (1915) War and Democracy, London.
30. Todorova M. (2006) Imaginarni Balkan, 20. vek, Beograd.
31. Toplički ustanak 1917 (1997) Zbornik radova sa naučnog skupa, Udruženje ratnih dobrovoljaca i potomaka 1912 – 1920, Beograd.
32. Toplička spomenica (1934), Prokuplje.
33. Toplički ustanak 1917 (2007) Zbirka dokumenata, priredila Božica Mladenović, Istorijski institut, Beograd.
34. Hobsbaum E. (2002) Doba ekstrema, Istrorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991, De-reta, Beograd.

UPRISING AS SURVIVAL IN OCCUPIED SERBIA – THE CENTENARY OF THE TOPLICA UPRISING 1917 – 2017.

Summary: During the years of "the Great War" challenges to Serbian identity were characterized by crucial struggle for national identity and demographic survival. Military activities during 1914 and 1915, testified about the unequivocal social consensus of the population of the Kingdom of Serbia to preserve its state in the defensive war that had been imposed on them. Due to the unfavorable development of the military-political situation, Serbia was occupied in 1916. There were two occupation zones: Austro-Hungary and Bulgaria. Testimonies about life under occupation, although they might have had insufficient historiographical interests, were numerous and warning because of its nature. Following their national idea's instinct Bulgarian occupation was emotionally focused on vindictiveness against the Serbs, thus it literally aimed at both assimilation and national disintegration of Serbs. Unacceptable people estrangement culminated with the attempt to mobilize young men who were to be sent to fight against their compatriots to the Salonika front. This attitude caused the population that was in a hopeless situation to massively join Komitas rebel bands that were recognized as being a certain resistance to the occupation. These events resulted in the national uprising in the South-West Serbia in 1917, known as the Toplica Rebellion - the only of the kind in the occupied Europe. The occupying authorities had to engage significant military forces to stifle the uprising. Kosta Vojinovic Kosovac and Kosta Pecanac were the two most prominent leaders in this battle but they stood for two opposed concepts as to how the uprising should be organized and carried out. Due to the superiority of the enemy the uprising was suppressed and then followed by reprisals from Bulgarian frustrated nationalism.

Key words: survival, identity, uprising, hope, reprisals